

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ГЕРМАНСЬКОГО КОЛОНІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА В АФРИЦІ

Стаття присвячена аналізу структури німецького колоніального суспільства в африканських колоніях в кінці XIX – початку XX ст. Автор виявляє основні соціальні групи і характеризує особливості розвитку німецької громади в Африці.

Ключові слова: колонії, соціальні групи, колоніальне суспільство.

Статья посвящена анализу структуры немецкого колониального общества в африканских колониях в конце XIX – начале XX в. Автор выявляет основные социальные группы и характеризует особенности развития немецкой общины в Африке.

Ключевые слова: колонии, социальные группы, колониальное общество.

This article analyses the structure of the German Colonial Society in the African colonies in the late XIX – early XX centuries. The author reveals the main social groups and describes features of the German community in Africa.

Keywords: colony, social groups, colonial society.

Вивчаючи історію німецького колоніалізму в Африці, дослідники часто недостатньо висвітлюють особливості соціальної структури білої громади німецьких колоній у Африці. Але, будь-яка колонія – це, в першу чергу, люди, які створюють свою неповторну спільноту. Дані проблеми порушувалися в роботах Гельмута Штекера, Керстіна Ортніта, Генріха Лота, Бетіни Цурстрасен, Олександра Балезіна. Однак, незважаючи на досить інтенсивне вивчення, багато авторів у своїх наукових працях дають лише кількісні дані про білих іммігрантів за певними колоніям. Дослідження, в більшості своїй, не містять загальної характеристики ситуації в усіх німецьких колоніях і не дозволяють сформувати цілісного уявлення про німецьке колоніальне суспільство в Африці.

Метою статті є дослідження структури суспільства білих колоністів в німецьких колоніях. Для більш детального дослідження німецької колоніальної громади на африканському континенті розіб'ємо її на соціальні групи, що дозволить виявити особливості колоніального суспільства.

Привілейовану роль у німецькому суспільстві в Африці займали колоніальні чиновники і військові, які представляють владу, і яких слід віднести до першої групи. Після прийняття в Берліні рішення про протекторат над тією чи іншою територією, туди негайно прямував

губернатор, призначений кайзером [24, s.1] і підпорядкований імперському канцлеру. Губернатор володів усією повнотою влади, йому належала верховна, військова, судова та адміністративна влада в колонії [7, с.66].

Першою територією, яка отримала статус німецького протекторату, стала (24 квітня 1884 р.) бухта Ангра-Пекена в Південно-Західній Африці. У результаті, Німецька імперія офіційно увійшла в клуб колоніальних держав [4, с.28]. Загальна кількість охоронних військ у Південно-Західній Африці в 1908 р. становила 4000 осіб [10, с.128]. Адміністративний апарат колонії налічував 565 осіб [23, s.20]. Чисельність поліції колонії після повстань гереро і нама була збільшена. Згідно організаційного плану 1907 р. в її складі знаходилося близько 720 чоловік [10, с.128]. Для зручності обліку в нашому дослідженні чисельність поліції підсумовується з чисельним складом охоронних військ.

1 січня 1891 р. керування Східною Африкою перейшло до імперському уряду [19, s.66]. Створений адміністративний і військовий апарат колонії до 1908 р. складався з 322 чоловік [23, s.20], із них 200 осіб військових [10, с. 113].

До 1908 р. в Камеруні працювало 29 німецьких чиновників, 144 військових [23, s.20] і 11 поліцейських [10, с.129]. У колонії Того в 1894 р. – 17 [6, с.79], а в 1908 р. – 63 особи [23, s.20] з них 15 військових, які служили в поліції.

Колоніальні війська в Того, на відміну від решти африканських колоній, сформовані не були. Тут завдання охорони і забезпечення порядку були покладені на поліцейські сили [10, с.128].

Найзначнішою за кількістю групою німців, які першими потрапили на Африканський континент, стали місіонери. Так, ще в 1814 р. німець Шмелен, який знаходився на службі англійського місіонерського товариства, заснував у країні Нама місіонерську станцію, відому під назвою Бетані [1, с. 20]. Першим, що висунув ідею колонізації німцями Африки, був місіонер Фрідріх Фарбі, який написав у 1879 р. книгу «Чи потрібні Німеччині колонії». Незважаючи на те, що Фарбі ніколи не був у Африці, він доводив необхідність і важливість колонізації чорного континенту Німеччиною [15, s.1].

Першим німецьким місіонерським суспільством у Південно-Західній Африці стала Рейнська місія, яка підняла Пруський прапор над своїми місіями ще в 1864 р. [14, s.26; 9, с.25]. Для координації зусиль і підвищення доходів німецькі місіонери створили в 1879 р. місіонерське торгове акціонерне товариство «Місіон-Хандельс-Актіенгезельшафт», яке всього лише за кілька років на експорті зброї та боєприпасів збільшило свій капітал на 708 тис. марок [10, с.97]. По мірі розвитку місіонерських станцій кількість духовних осіб в колонії у 1908 р. становила 79 осіб [23, s.20].

У Східній Африці в 1884 р. засновується католицьке місіонерське товариство св. Бенедикта, зі штаб-квартирою в Німеччині [9, с.47]. Для зміцнення німецьких позицій у колонії, Німецьке Східно-африканське суспільство створює додатково в 1886 р. Лютеранське і Берлінське місіонерські товариства, а також домагається від французької католицької місії – «чорних отців» згоди підкорятися Німецькому східно-африканському суспільству [7, с.46; 8, с.145]. Загальна кількість місіонерів до 1908 р. становила 349 осіб [23, s.20].

Північно-Німецьке і Базельське місіонерські товариства розгорнули свою діяльність у колонії Того, де були відкриті

місіонерські станції: у 1853 р. – в Кету, у 1856 р. – в Вайан, у 1857 р. – в Акпоко, у 1859 р. – в Веббе [3, с.41; 14, s.24]; загальне число місіонерів до 1908 р. (42 особи) дорівнювало 20% від загальної кількості чоловіків колоністів [13, s.45].

Також Базельське місіонерське товариство відкриває місії і в Камеруні, де вже працювала місія німецьких баптистів [14, s. 25]. Загальна кількість місіонерів у Камеруні досягла в 1908 р. 97 чоловік [23, s. 20]. Потрібно відзначити, що німецька адміністрація Камеруну перешкождала діяльності місіонерів у районах поширення мусульманства, тим самим не дозволяючи місіонерам провокувати місцевих князів, які співпрацювали з німецькою владою, на виступи і бунти [6, с.74].

Першочергову роль в освоєнні і підкоренні Німеччиною Африки відіграли німецькі комерсанти, торгові агенти а іноді, і авантюристи, які намагалися розбагатіти на нових теренах. Бізнес-еліта Німеччини, наслідуючи приклад провідних капіталістичних країн світу, почала засновувати торгові місії на африканських територіях. Їх слід віднести до третин соціальної групи колоністів.

Початку німецької експансії в Африці поклав бременський комерсант Адольф Людериц, що заклав факторію в бухті Ангра-Пекена, в Південно-Західній Африці, у майбутньому стала другою за величиною німецькою колонією з площею в 1913 р. 830 тис. км² [5, с.292]. Відразу за Людерицем у цю частину Африки стали проникати і інші комерсанти. До 1908 р. їх налічувалося 827 осіб [23, s.20], а до 1913 р. – 836 [1, с.70].

Придбання Німецькою імперією Східної Африки пов'язане з діяльністю авантюриста Карла Петерса, який 28 березня 1884 р. заснував «Суспільство німецької колонізації» [16, s.1] з метою захоплення і експлуатації східної африканської території. З часом монополія акціонерного товариства була втрачена, і адміністративні функції перейшли до Німецької держави [19, s.66]. Площа колонії в 1913 р. становила 1020 тис. км² [5, с.292]. До 1908 р. у країні знаходилося 227 торгових агентів, які представляли в

основному великі акціонерні товариства [23, s.20].

За пропозицією голови торгової палати Гамбурга і власника найбільшої в Африці німецької торговельної фірми і пароплавної лінії К.Вермана, німецький уряд анексував у 1885 р. Камерун [12, с.200]. Площа колонії до 1913 р. становила 504 тис. км² [5, с.292]. Кількість комерсантів і торгових агентів, які перебували в колонії в 1908 р., становила 381 чоловік [23, s.20].

За наказом кайзера, німецький консул у Тунісі, доктор Густав Нахтігаль, 5 липня 1884 р. поставив під німецький контроль 50-кілометрову смугу західноафриканського узбережжя між британською колонією Золотий берег і Дагомея, яка входила в сферу французьких інтересів [12, с.203]. Ця територія послужила плацдармом для створення німецької колонії Того [19, s.157]. У 1913р. площа колонії становила 88 тис. км² [5, с.292]. Торгівлю в цій області Африки з початком німецького протекторату здійснювали шість гамбурзьких і бременських фірм [6, с.77]. Загальна кількість комерсантів у Того в 1908 р. була невеликою – 51 чоловік [23, s.20].

До четвертої соціальної групи колоніального суспільства належать плантатори і фермери. З розвитком колоній більшого значення стало набувати виробництво сільськогосподарських культур, необхідних метрополії, складових основ будь-якого колоніального господарства.

Найбільшого розвитку фермерське господарство білих поселенців отримало в Південно-Західній Африці. Там у 1908 р. 1162 людини [17, s.20], а в 1913 р. – 1220 чоловік займалися фермерством [1, с.70]. Великих землевласників, які мали більше 100 тис. га, в колонії налічувалося 7 осіб, більше 50 тис. га – 11 [6, с.127]. Основою сільського господарства в Південно-Західній Африці стало тваринництво [2, с.72].

Прикладом ведення плантаційного господарювання стали німецькі колонії Того і Камерун. У Того 300 кв. км земель володіла єдина компанія «Дойче Того-Гезельшафт», [6, с.134], яка вирощувала

сизаль, какао, каучук, олійні пальми. На плантаціях компанії в 1908 р. працювало 8 європейських керуючих [21, s.114]. У Камеруні діяло кілька плантаційних компаній. «Вест-африканіше Пфланцунгс-гезельшафт Бібунді» і «Меанья» займалися вирощуванням кокосових пальм. Компанії «Дойче Каучук-АГ» і «Гезельшафт Зюдкамерун» проводили збір каучуку. «Дойче Табакбаугезельшафт Камерун» культивувала тютюн. Загальні володіння компаній становили в 1913 р. 115147 га землі [6, с.140]. Кількість європейців, зайнятих на плантаціях Камеруну, становило в 1908 р. 105 осіб [23, s.20].

У Східно-африканській колонії німецькою адміністрацією планувалося створення виключно плантаційного господарства. З 1892 р. Німецьке Східно-африканське суспільство почало закладати перші плантації на плоскогір'ях Східної Усамбари під каву [7, с.85; 8, с.158]. У 1893 р. був заснований східно-африканський плантаційний концерн, який володів 4 тис. га землі, де вирощували каву, сизаль, бавовну, кокосові пальми [7, с.86]. Але губернатор Східно-африканської колонії граф Гетц на початку 1906 р. розробив план по створенню дрібних селянських господарств із білих поселенців у районі Кіліманджаро – Меру [11, с.79]. Для заселення цієї ділянки він планував залучити німецьких репатріантів із Російської імперії, надаючи їм пільги [18, с.30]. Кожному переселенцю було надано по 50 га землі і по 3 га під городи, для кожної сім'ї були побудовані житлові будинки та господарські споруди [11, с.81]. Загальна кількість колоністів, задіяних у сільському господарстві, складало в 1905 р. 180 осіб [8, с.159], в 1908 р. – 479 осіб, із них дрібних фермерів – 60 чоловік [6, с.152-153].

До п'ятої соціальної групи, входять робітники, ремісники і люди інших професій (біла прислуга, медсестри та ін.) Вони з'явилися в колоніях досить пізно, коли виникла потреба у кваліфікованих кадрах для будівництва залізниць, радіостанцій, морських пірсів та обслуговування потреб колоністів.

Дані по п'ятій групі колоністів у

наукових працях і джерелах практично відсутні. Відомо, що у Південно-Західній Африці в 1903 р. налічувалося 277 робітників [1, с.59], у 1913 р. – 2521 робітників, з них – 243 інженера і техніка, 2093 ремісника і шахтаря, 21 рибак, 19 лікарів, 15 адвокатів [1, с.70].

Для того щоб виявити кількість німецьких робітників у колоніях із загального числа колоністів слід відняти чисельність відомих нам груп. Приблизний результат виглядає наступним чином: у 1908 р. в Східній Африці знаходилося 577 робітників, у Камеруні – 198, у Того – 49, у Південно-Західній Африці загальна кількість робочих становила 1937 чоловік.

Жінок і дітей ми виділимо в окрему, шосту групу. На першому етапі колонізації вони практично повністю були відсутні в німецьких колоніях. Це легко пояснити: для освоєння необжитих регіонів Африки першими приїжджали чоловіки, багато з яких розглядали своє місцеперебування як тимчасове місце роботи, а не постійне місце проживання. Серед колоніальних чиновників існувала також особлива службова етика, яка не ставилась прихильно до присутності дружин і дітей в колоніях [13, с. 46]. Все це призводило до нерівномірного розвитку білої громади колоністів за гендерною ознакою, і небажаним, на думку німецького уряду, сексуальних контактів з туземцями. Від даних контактів у колоніях з'явилася велика кількість дітей-метисів. Так, тільки в Того на 368 білих колоністів у 1913 р. припадало 263 дитини-метиса [13, с.84].

Факти шлюбних зв'язків із чорними жінками розглядалися німецькою владою як підриєв національної і расової гідності німців в очах африканського населення. Міжрасові шлюби і діти-метиси вели до розмивання білої нації в колоніях. Для усунення проблеми колоніальна влада змушена була вжити низку заходів. Були законодавчо заборонені міжрасові шлюби, а також заборонялося надання німецького громадянства дітям від змішаних шлюбів [25, с.564]. Другим заходом стала цілеспрямована політика по заселенню колоній німецькими жінками. Підбір та пересилання дівчат у колонії були

доручені жіночому союзу Німецького колоніального суспільства. Кандидаток ретельно відбирали з точки зору моральних, медичних та ділових якостей [1, с.90]. Завдяки субсидіям уряду, жінки мали право на безкоштовний проїзд із метрополії в колонію. У документі Німецького колоніального суспільства зазначалося: «безкоштовним проїздом третім класом з Гамбурга в Свакопмуд забезпечуються дружини, наречені, сестри та інші особи жіночої статі» [1, с.88; 22, с.18]. За повідомленням газети *Freiburger Zeitung*, «перші 16 дівчат їдуть добровільно в німецьку Південно-Західну Африку, щоб знайти серед поселенців чоловіків і стати домогосподарками, що безсумнівно стане цінною підтримкою німецького характеру в протектораті. Подорож проходитиме з 25 листопада пароплавом Марі Верман із Гамбурга у Свакопмуд» [20, с.4]. За період із 1898 по 1913 рр. Німецьке колоніальне суспільство перевезло в колонії 2036 жінок [18, с.25], із них 956 – у Південно-Західну Африку [1, с.54]. Дані заходи уряду не набагато, але все ж змогли поліпшити ситуацію. Особливо помітними заходи впливу уряду були в Південно-Західній Африці, де через винищення африканців у ході повстань нама і гереро і переселення жінок з метрополії, проблема нерівномірного розвитку білої громади колоністів за гендерною ознакою була практично усунена.

Реальну ситуацію в колоніях відображають дані наведених нижче таблиць.

Таб. №1. Камерун та Східна Африка (1908 р.)

Колонії	Камерун	%	Східна Африка	%
Загальна кількість колоністів	1128	100	2845	100
Чиновники/військові	29/ 155	2,66/ 13,75	122/ 200	4,29/ 7,02
Місіонери	97	8,63	349	12,27
Комерсанти	381	33,77	227	7,98
Фермери/плантатори	0/ 105	0/ 9,32	60/ 419	2,11/ 14,73
Робочі та ін..	198	17,56	577	20,29
Жінки / діти	112/ 51	9,7/ 4,52	507/ 384	17,82/ 13,49

Джерела: [13; 17; 23].

Таб. №2. Того і Південно-Західна Африка (1908 р.)

Колонії	ПЗА	%	Того	%
Загальна кількість колоністів	12208	100	268	100
Чинovníки/ військові	565/ 4720	4,63/ 38,67	48/ 15	17,91/ 5,59
Місіонери	79	0,64	42	15,68
Комерсанти	827	6,78	51	19,03
Фермери/ плантатори	1144/ 18	9,37/ 0,15	0/8	0/ 2,98
Робочі та ін.	1937	15,86	49	18,29
Жінки / діти	1491/ 1427	12,22/ 11,68	50/5	18,66/ 1,86

Джерела: [1; 13; 17; 23].

Наведені дані свідчать про соціальну диференціацію німецьких колоністів. Найбільш привілейованою групою в африканських німецьких колоніях були колоніальні чиновники і військові, які мали практично необмежену владу в колоніях. Місіонери в колоніях будували численні місіонерські станції, лікарні, школи з метою поширення християнської релігії і німецького впливу, займаючись водночас продажем зброї та спиртних напоїв аборигенам з метою збагачення. Тим не менш, завдяки місіонерам, багато африканців змогли отримати початкову освіту, познайомитись із побутом і передовим господарським досвідом європейців. Велику роль у колоніях грали комерсанти. Для задоволення їх комерційних інтересів уряд постійно організовував військові експедиції з метою захисту їх сфер впливу. Велику підтримку колоніальна адміністрація надавала четвертій групі колоністів – фермерам і плантаторам. Так, для плантаторів спеціально приймалися закони, які вводили робочі повинності для аборигенів, а для фермерів виділялися кошти і худоба. Найменш стабільною соціальною групою в колоніях була група робітників. Багато робітників після виконання контрактів поверталися на батьківщину, і лише невелика кількість осідала в колоніях. Що стосується жінок і дітей, то ця група нерівномірно розвивалася і розподілялася по африканським колоніям.

Із наведених даних чітко видно нерівномірний розподіл, а в деяких колоніях і відсутність певних груп поселенців. Привертає до себе увагу факт відсутності в німецьких африканських колоніях маргінальних груп білих колоністів. Безумовно, цей факт свідчить про планомірну імміграційну політику Німеччини щодо своїх африканських колоній. Останнє підтверджують законодавчі й адміністративні обмеження німецької колоніальної влади. Наприклад, за розпорядженням губернатора, білий допускався на територію колонії Того тільки за наявності у нього 500 марок, а на тривалий термін – 2 тис. марок. За порушення цього розпорядження з капітанів суден стягували штраф і змушували за свої кошти відправляти на батьківщину незаможних пасажирів [13, s.150].

Виходячи з вищевикладених даних, ми можемо зробити деякі висновки по характеру кожної колонії.

1. Кількісне співвідношення груп німецьких поселенців у Південно-Західній Африці свідчить про переселенський тип колонії. Це підтверджують і такі дані, які стосуються тільки цієї німецької колонії:

– у 1892 р. «Дойче колоніальгезельшафт фур Зюдвестафріка» заснує дочірню компанію «Зідлунгсгезельшафт фюр дойч-Зюдвестафріка» (поселенську Компанію Південно-Західної Африки) [2, с.59]. Компанія займалася переселенням німців з метрополії в Південно-Західну Африку;

– у 1896 р. виходить підписаний кайзером і канцлером і скріплений імператорською печаткою указ «Про введення військової повинності в Німецькій Південно-Західній Африці». У 1897 р. кайзерівським указом №2379 «Про виконання службових обов'язків у кайзерівських охоронних військах Південно-Західної Африки» був визначений порядок проходження служби в охоронних військах, введений суворий облік усіх військовозобов'язаних і визначені умови переходу в запас з постановкою на військовий облік після повернення до Німеччини [10, с.119].

Таким чином, військова повинність була введена тільки для однієї колонії;

– у 1907 р. був прийнятий закон про продаж земель фермерам. Встановлювався розмір земельної ділянки, який не повинен перевищувати 20 тис. га [2, с. 92], що повинно було запобігти появі великих землевласників.

2. Відсутність фермерів, велика кількість місіонерів і комерсантів вказують на те, що Того і Камерун були сировинними колоніями Німецької імперії.

3. Спроби перетворити Східну Африку в поселенську колонію почалися відносно пізно і з ряду причин не були завершені. Але наявність невеликої кількості фермерів, значного числа робочих дає нам право стверджувати, що ця колонія носила змішаний (переселенський – сировинний) характер.

Німецьке колоніальне суспільство мало чітку громадську структуру (чиновники і військові, місіонери, підприємці, плантатори і фермери, робітники, жінки і діти). Завдяки суворій переселенській програмі в колонію потрапляли тільки потрібні там особи. Виниклі проблеми, пов'язані з міжрасовими шлюбними зв'язками і недостатньою кількістю білих жінок в колоніях, німецька влада намагалася вирішити шляхом адміністративних заборон на міжрасові шлюби і стимулюючи переселення німецьких жінок у колонії. До початку двадцятого століття німецьке колоніальне суспільство було соціально структуроване, але проблема міжрасових шлюбних зв'язків та дітей-метисів до кінця вирішена так і не була.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балезин А. С. Цивилизаторы в стране дикарей / Александр Степанович Балезин. – М., 1996. – 282 с.
2. Балезин А. С. История Намибии в новое и новейшее время / Александр Степанович Балезин. – М.: Наука, 1993. – 253 с.
3. Бабаян Г.Г. История Того в новое и новейшее время / Г.Г.Бабаян. – М.: Вост. Лит, 1990. – 318 с.
4. Дрекслер Х. Юго-Западная Африка под германским колониальным господством, 1884-1915/ Х.Дрекслер; [Пер с немецкого Нуйомы]. – М.: Наука, 1987. – 292 с.
5. История Германии: учебное пособие в 3 т./ [Под ред. Б.Бонвич]. – Т.3 : Документы и материалы.

- М.: КДУ, 2008. – 592 с.
6. История германского колониализма в Африке / [J. Ballhaus, H. Drechsler, R. Lakowski, H. Loth, P. Sebaid]; пер. с немецкого З.А.Миркиной; под ред. А.Б.Давидсона. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
7. Пегушев А. М., Туполев Б. М. Восстание Маджи-Маджи. Становление и кризис германского колониального правления в Восточной Африке / А.М.Пегушев, Б.М.Туполев. – М.: Наука, 1994. – 262 с.
8. Туполев Б.М. Германский империализм в борьбе за «место под солнцем» / Б.М.Туполев – М.: Наука, 1991. – 231 с.
9. Лот Г. Вторжение в Восточную Африку / Генрих Лот; [Пер. с немецкого Б.Колкер, А.Модель]. – М.: Наука, 1971. – 195 с.
10. Фокин С. В. Колониальная политика Германии в 1871-1941 гг.: Дисс. ...док. ист. наук: 28.01.05 / Сергей Викторович Фокин. – М., 2004. – 424 с.
11. Шмидт В. Официальная и колониальная пресса Германии по вопросу заселения российских немцами немецких колоний в Восточной Африке и позиция колониальных кругов (1906-1909-е годы) / В.Шмидт // Известия Саратовского университета. Новая серия, Сер.: История. Международные отношения. – 2011. – Вып.2, Ч.1. – С.79-82
12. Юровская Е.Е. Практикум по новой и новейшей истории. 1870-1917 / Е.Е.Юровская. – М.: Высшая школа, 1979. – С.203.
13. Bettina Zurstrassen. Die Steuerung und Kontrolle der kolonialen Verwaltung und ihrer Beamten am Beispiel des „Schutzgebietes“ Togo (1884-1914) [Электронный ресурс]: Inauguraldissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Philosophie. Universität der Bundeswehr München Fakultät für Sozialwissenschaften, 2005. – 313 s. – Режим доступа: <http://ub.uniwmuenchen.de/dissertationen/ediss/zurstrassen-betina/inhalt.pdf>
14. Carl Paul. Die Mission in unseren Kolonien [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gaebler.info/ahnen/paul/carl-kolonien.pdf>
15. Dokumente № 18. Friedrich Fabri, Bedarf Deutschland der Kolonien? (1879) [Электронный ресурс]: Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern. Dokumente – Militär und internationale Beziehungen. – Режим доступа: <http://german-historydocs.ghi-dc.org/index.cfm>
16. Dokumente № 20. Gründungsmanifest der Gesellschaft für Deutsche Kolonisation (28. März 1885) [Электронный ресурс] : Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern. Dokumente – Militär und internationale Beziehungen. – Режим доступа: <http://german-historydocs.ghi-dc.org/index.cfm>
17. Deutscher Kolonialatlas. – Berlin, 1909. – 36 s.
18. Deutscher Kolonialatlas. – Berlin, 1914. – 44 s.
19. Dr. Norbert. Archiv des Deutschen Kolonialrechts / Dr.Norbert., B.Wagner. – Brühl/Wesseling, 2008. – 432 s.
20. Freiburger Zeitung. 30.10.1898 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.freiburg-postkolonial.de/Seiten/presse.htm>

21. F. F. Müller. Kolonien unter der Peitsche / Fritz Ferdinand Müller. – Berlin, 1962. – 172 s.
22. H. Neddermann. Frauen in den deutschen Kolonien / Hauke Neddermann. – Berlin, 2009. – 284 s.
23. K. Orth. Die Migration in die deutschen kolonien (1884-1914) / Kerstin Orth. – Düsseldorf: GRIN, 2006. – 80 s.
24. Verordnung, betreffend die Zuständigkeit der Reichsbehörden zur Ausführung des Gesetzes vom 31. März 1873 und die Anstellung der Reichsbeamten. Vom 23. November 1874. [Электронный ресурс]: document Archiv. De [Ed]. – Режим доступа: <http://www.dokument-Archiv.de/ksr/1874/reichsbehoerden-zustaendigkeit>
25. V.H.Schnee. Deutsches Kolonial-Lexikon 3 Bde / Von Heinrich Schnee. Bd.2. – Leipzig: Quelle & Veyer, 1920. – 698 s.

